

Dietrich Bonhoeffer (1906 – 1945)

Niet wat veraf, maar wat nabij is, is vol mysterie

Maar wat wij spreken, als een geheimenis, is de verborgen wijsheid van God...

1 Korinthiërs 2: 7a

Mysterie betekent niet eenvoudig, iets niet weten. Niet de verst afgelegen ster is het grootste mysterie. Integendeel, hoe dichter iets bij ons staat, hoe beter wij iets weten, des te meer wordt het voor ons een mysterie.

Niet de mens, die het verst van ons afstaat, maar hij die ons het meest nabij is, is voor ons het grootste mysterie. En zijn mysterie wordt niet geringer, omdat wij zonder ophouden met hem in contact zijn. Juist in zijn nabijheid wordt hij ons steeds meer tot een mysterie.

En het mysterie wordt het diepst, wanneer twee mensen zo dicht tot elkaar komen, dat zij elkaar gaan liefhebben. Nergens ter wereld bespeurt de mens de macht en de heerlijkheid van het mysterie zo sterk als hier. Als twee mensen alles van elkaar weten, wordt het mysterie van hun liefde voor elkaar oneindig groot. En pas in die liefde begrijpen zij elkaar, zijn zij zich volkomen van elkaar bewust en kennen zij elkaar volkomen. En toch, hoe meer zij elkaar liefhebben, en in die liefde elkaar kennen, des te dieper beseffen zij dat hun liefde een mysterie is. Het weten heft het mysterie niet op, maar verdiept het. Dat de ander mij zo nabij is, dat is het grootste mysterie.

Wie de kracht van het mysterie niet kent, heeft geen toegang tot het verstaan van de werkelijkheid van de drie-enige God. 'Maar wat wij spreken als een geheimenis, is de verborgen wijsheid van God'. Gods gedachten liggen niet voor de hand. God laat zich niet eenvoudig vatten, daar waar wij Hem vatten willen.

God leeft in het mysterie. Zijn werkelijkheid is voor ons een mysterie, van eeuwigheid tot eeuwigheid. En wel, omdat hier wordt gesproken over een tehuis, waarin wij nog niet of niet meer thuis zijn. Ons denken over God mag nooit dienen om dit mysterie op te heffen en God te maken tot iets algemeen-begrijpelijk, tot iets zonder mysterie.

Alle denken over God moet juist dienen om zijn mysterie, dat ons volstrekt te boven gaat, om zijn verborgen en heilige wijsheid aan het licht te brengen, opdat misschien door dit mysterie het tehuis zichtbaar wordt, waaruit het stamt.

Inhoud

Meditatie 105
Dietrich Bonhoeffer (1906 – 1945)

Ds. J.H. Stark, een leerling van Kohlbrugge in Amerika (II) 106
De levensloop van ds. J.H. Stark
T. van Es, Alblasserdam

Belangwekkende studies over het Nieuwe Testament 108
Dr. P. de Vries, Boven-Hardinxveld

Herkenning 110
Dr. H. Klink, Hoornaar

Een nieuwe bundel met preken van Kohlbrugge 111
Drs. M. den Admirant

Een woord van Aurelius Augustinus (354 – 430)

De Goddelijke wijsheid is de wet van het heelal

Ds. J.H. Stark, een leerling van Kohlbrugge in Amerika (II)

De levensloop van ds. J.H. Stark

Predikantschap

Nog in 1876 liet kerkenraad van Dubuque hem toe tot het predikambt. Korte tijd was hij werkzaam in een kleine gemeente bij Burlington, Iowa. Hoe kort ook, het was een heel belangrijke tijd voor hem, want hij leerde daar Julia Sauer kennen, de dochter van een ouderling van de gemeente. Op 2 oktober 1876 traden zij in het huwelijk.

Hij had toen al een beroep ontvangen van de gemeente te Sherrills Mound, gelegen in de buurt van Dubuque, Iowa. Daar ging het jonge paar wonen. Ds. Stark werkte ongeveer zeven jaar in rust en met zegen in deze gemeente, tot 1883. Diep ingrijpend was voor hem en zijn vrouw in 1880 de dood van hun eerste kind, een dochtertje, in de leeftijd van twee jaar en enkele maanden. Zij was een buitengewoon opgewekt kind en later rekende hij haar dood als de eerste zware tegenslag uit een lange rij van tegenslagen, die hen achtereenvolgens troffen.

Toch heeft hij in deze tijd ook veel vreugde gekend. Hij woonde ongeveer 14 kilometer van Dubuque, en omdat ds. Kudobe in het voorjaar van 1877 een beroep naar Dubuque aannam, konden de beide vrienden elkaar weer regelmatig ontmoeten. Eenmaal of tweemaal per week werd het paard ingespannen en reed ds. Stark naar de stad, om een paar uren bij zijn oude vriend te zijn, die ondertussen al helemaal grijs geworden was door alle zware inspanningen in het rauwe Wisconsin. Dan praatten zij niet alleen over het weer, maar over belangrijker zaken, over de theologie, over de Bijbel, de waarheid en over de vreugden en aanvechtingen van het geloof. Zij leerden van

elkaar en wilden beide leerlingen van het Woord zijn en blijven. Deze rustige tijd was een voorbereiding op de komende strijd over de leer, die hij nu spoedig had te voeren

Het lezen van de geschriften van Zahn, Wichelhaus en Kohlbrugge, die de student Rudolph Grau aan Stark geschonken had, bleef niet zonder uitwerking. Meer en meer ontdekte hij de waarheid en kracht van de reformatorische leer. Als redacteur van het kerkblad *Der Presbyterianer* nam hij enkele preken van dr. Zahn op. Die vonden bijval en nauwelijks tegenspraak. Maar wanneer Stark en enkele anderen in dezelfde geest spraken of schreven, vond men dit in strijd met 'de oude waarheid'. Conflicten ontbrandden en het redacteurschap van het genoemde kerkblad werd ds. Stark ontnomen. Toch keerde in 1883 de rust weer, toen aan de leerstrijd een einde kwam. In datzelfde jaar werd hij met algemene stemmen beroepen in Waukon, Iowa, waar de strijdende partijen juist vrede hadden gesloten. De gemeente daar was de grootste van de Duitse presbyteriaanse gemeentes. Hij diende de gemeente daar tot 1895. Ruim een jaar na zijn komst, in november 1884, stierf tot zijn groot verdriet zijn trouwe Julia en hij bleef met vier kleine kinderen achter. De jongste van hen was een baby van twee weken. In die tijd openbaarde zich bij Stark een ziekte aan de keel, die hem het spreken erg moeilijk maakte. Maar ook ontbrandde opnieuw strijd over de leer. Hij begon nu een nieuw kerkblad, *Der Wächter*, om zijn gevoelens helder en onbelemmerd naar voren te kunnen brengen. Tot het einde van zijn leven was hij daarvan, met een korte onderbreking, redacteur. Vele heftige aanvallen heeft hij moeten verduren. Hij beantwoordde deze met heldere en scherpe artikelen.

Een lichtpunt in zijn persoonlijk leven was dat hij in 1892 opnieuw in het huwelijk trad. Anna Häger werd zijn tweede echtgenote. Tegen het einde van dat jaar ontving hij tot tweemaal toe een beroep naar de Duitse gemeente van Duduque, waar hij had gestudeerd. Hij wilde het aannemen, maar bedankte toch. Ook laaide de kerkstrijd weer op en het liep erop uit dat hij als predikant van zijn ambt werd losgemaakt. Zijn gemeente bleef hem trouw, trad uit het verband en werd nu een vrije gereformeerde gemeente. Dat was echter van korte duur. Na twee jaar kwam zij op haar besluit terug en sloot zich weer bij het verband aan. Ds. Stark kon dat niet meemaken. Hij trok zich terug op zijn boerderij.

Colofon

Ecclesia, voorheen 'Kerkblaadje', is een uitgave van de Stichting Vrienden van Dr. H.F. Kohlbrugge en verschijnt zaterdags om de veertien dagen.

Redactie: Drs. M. den Admirant, Drs. L.J. Geluk, Ds. J.K. Vlasblom, Mw G.M. van Ommen-Middelkoop

Eindredactie: Dr. H. Klink

Vaste medewerkers:

Dr. J.G. Barnhoorn, Dr. R. Fernhout, Drs. H.J. Lam en Dr. M. Verduin.

Redactieadres: Dorpsweg 11, 4223 NA Hoornaar, tel. 0183-581321

Internet-adres: www.ecclesianet.nl

Abonnementsprijs: € 25,50 per jaar

Adreswijziging en abonnementen: gm.v.ommen@kpnplanet.nl

Administratie: Baron Bentinckstraat 51, 7731 EK Ommen

tel. 0529 456729, Postbankrekeningnr. 88 71 47

Adm. Ecclesia/Kerkblaadje te Ommen of

Bankrekeningnr. 34.89.69.619 t.n.v.

St. Vrienden van Kohlbrugge te Ommen

Druk: drukkerij **Ridderprint**, Ridderkerk

In het najaar van 1896 ontving hij, de verstotene, de uitnodiging om op een zendingsfeest in South-Dakota te komen. Daar kwam hij in aanraking met een groep 'Rusland-Duitsers'.¹ Zij hoorden hem preken, en nog weer eens preken en zij wilden hem aan zich binden en verder van hem leren. Zo werd hij hun predikant. Elf jaren lang is hij dat gebleven. Het redacteurschap van *Der Wächter*, dat hij had neergelegd, nam hij weer op zich en vele kolommen heeft hij in die jaren gevuld.

Nieuw verdriet is hem niet gespaard gebleven. De eerste twee kinderen uit het tweede huwelijk werden hem en zijn vrouw door de dood ontnomen. In 1898 stierf zijn oudste dochter uit het eerste huwelijk en in 1901 stierf zijn tweede vrouw. In de jaren daarna leed hij aan een onbehandelbare ziekte: keelkanker, die hem het spreken op den duur bijna onmogelijk maakte. Een oudere broeder verpleegde hem met grote inzet en waakte dag en nacht aan zijn bed. Toen aan de zieke werd gevraagd of hij nog steeds alles voor waar hield, wat hij gepreekt had, zei hij met woord en gebaar een stellig 'ja.' Op 29 juli 1908 kwam het einde aan zijn leven op aarde, dat ruim 60 jaren had geduurd. Vijf kinderen liet hij na, drie uit zijn eerste, twee uit zijn tweede huwelijk. Op zondag 2 augustus is hij onder grote belangstelling begraven.

In memoriams

In *Der Wächter* van 15 augustus 1908² werd het overlijden van ds. Stark bekend gemaakt. Onder het kopje *Gestorven* was te lezen: "Ds. J.H. Stark, onze jarenlange redacteur van *Der Wächter*, is na lang en zwaar lijden, op 29 juli 's avonds om 5.30 uur, vanuit zijn huis te Scotland, South Dakota, naar Huis geroepen. Hoe zwaar dit verlies ook is, wij zijn ook verblijd dat de Heere hem verlost heeft uit zijn zware lijden. In de kring van lezers van *Der Wächter* zal dit bericht rouw brengen, maar laten wij ons buigen onder de krachtige hand Gods en zeggen: "Uw wil geschiede." Voorlopig dus dit korte bericht. In een volgend nummer zal, zo God het wil, nog een verder bericht over zijn leven en sterven medegedeeld worden." Dit veel langere levensbericht werd later vrijwel woordelijk overgenomen als voorwoord in de prekenbundel van Stark.

Ook in ons land werd Stark herdacht. In het *Kerkblaadje*³ werd een artikel aan hem gewijd. Een van de redacteurs, ds. J.C.V. Meischke uit Raamsdonkveer, had daarvoor een uittreksel gemaakt van het bovenge-

noemde artikel uit *Der Wächter*.

In Duitsland schonk men eveneens aandacht aan het overlijden van ds. Stark. Het *Korrespondenz-Blatt der Freunde des Heidelberger Katechismus*, een blad dat ook waardering had voor de theologie van Kohlbrugge, schreef:

"J.H. Stark †.

De uitgever van *Der Wächter* is heengegaan. De liefdevolle vriend, de diepzinnende Schriftonderzoeker is van ons weggenomen. Geen van onze vrienden was zo kundig in de beoordeling van de verschijningen en bewegingen van het wereldgebeuren als hij. Niet één oordeelde zo rechtvaardig, vriendelijk en onkreukbaar. Hij heeft veel goeds gedaan voor ons kleine blad door zijn liefdevolle, bemoedigende raad en zijn hulp door de grote geldbedragen, die hij bijeenbracht. Het wordt stil in huis, en de gezichten door de vensters worden duister (Prediker 12)."⁴

Enkele nummers later vulde men dit nog aan met: "Stark was, zoals alle werktuigen van God, enig in zijn soort en onverzettelijk. Des te meer zal het voor ons nuttig zijn, opnieuw en zorgvuldig te overdenken, hetgeen God ons door middel van hem aan het verstaan van de Schrift geopend heeft.- Hij was door zwaar lijden toebereid, door een leven vol ondervinding van de almacht van het Woord, heeft hij als een vader zijn volk met de kinderen, zich verlustigd in de rijke schatten van het Vaderhuis en heeft als iemand, die zelf niets goeds weet noch volbrengt, het zwaard van het Woord gehandhaafd zoals geen ander van zijn volk tegen alle aanmatiging en leugen van de mens der zonde."⁵

T. van Es, Alblasserdam

Noten

- 1 De eerste Duitse kolonisten werden in 1762/63 door Catharina II naar Rusland geroepen. In het begin van de 21^e eeuw leefden er ongeveer 1,3 miljoen Rusland-Duitsers in de voormalige Sovjet Unie. De hier genoemde groep Rusland-Duitsers in South Dakota was kennelijk vanuit Rusland naar de USA geëmigreerd.
- 2 *Der Wächter*, Jahrgang 14, 1908 nr. 22.
- 3 *Kerkblaadje*, vijfde jaargang, nr.30, zaterdag 26 October 1908.
- 4 *Korrespondenz-Blatt der Freunde des Heidelberger Katechismus*, Barmen 1908, Jahrgang 6, nr. 18, S. 146.
- 5 *Idem*, nr. 20, S. 156.

Belangwekkende studies over het Nieuwe Testament

Inleiding

Decennia lang is in de vorige eeuw het landschap van de nieuwtestamentische wetenschap gestempeld door Rudolph Bultmann. Volgens Bultmann weten we van Jezus alleen dat hij aan het kruis stierf. De stof in de evangeliën zegt ons naar diens overtuiging louter iets over de inzichten van de eerste christenen. Aan de persoon van de historische Jezus werd de gnostische verlossingsmythe gekoppeld toen het Palestijnse christendom in contact kwam met het hellenisme. Al bij zijn leven is Bultmann bepaald niet onweersproken gebleven. Sindsdien is alleen maar duidelijke geworden dat zijn inzichten niet alleen strijdig zijn met het klassieke Christendom maar ook academisch onhoudbaar zijn. Met ere mag hier de in 2009 overleden nieuwtestamenticus Martin Hengel worden genoemd. In zijn studie *Judentum und Hellenismus* toonde hij vanuit de bronnen aan dat ook in het land Israël zelf tal van hellenistische invloeden aanwezig waren. Wij kunnen dan ook het Palestijnse en hellenistische Jodendom en in het verlengde daarvan het Palestijnse en hellenistische christendom niet nauwkeurig van elkaar afbakenen. Het is ook volstrekt onterecht te stellen dat wij niets kunnen weten van de historische Jezus. Dat heeft Hengel in tal van publicaties laten zien.

Iemand die ook deze laatste weg bewandelt, is James D.G. Dunn, één van de meest vooraanstaande nog levende nieuwtestamentici. Voor een drietal van zijn jongste publicaties wil ik de aandacht vragen. Dat betreft allereerst de eerste twee delen van een trilogie die de titel meegekregen heeft *Christianity in the Making*. Het eerste deel *Jesus Remembered* opent met een aantal methodische overwegingen waarbij Dunn zijn werkwijze uitlegt. Vervolgens wordt de synoptische traditie behandeld. Het tweede deel *Beginning from Jerusalem* behandelt het boek Handelingen, de brieven van Paulus (niet de pastorale brieven), het getuigenis van Petrus (Dunn is er niet zeker van of de eerste brief van Petrus van de hand van de apostel zelf is) en dat van Jacobus. In het laatste deel zullen de overige nieuwtestamentische geschriften aan de orde komen en daarbij zullen met name de johanneische geschriften aandacht krijgen. Inmiddels schreef Dunn ook een beknopte nieuwtestamentische theologie waarbij hij zich richt op het geïnteresseerde gemeentelid.

Los van de evangeliën krijgen wij geen enkel zicht op de persoon van Jezus. Duidelijk is dat Dunn een zeer erudiet geleerde is. Ver-

heugend is zijn visie dat wij los van de evangeliën nooit zicht krijgen op de persoon van Jezus. Jezus is niet los van de evangeliën verkrijgbaar. Daar waar geleerden poogden een beeld van Jezus te schetsen op grond van een door hen gereconstrueerde versie van Jezus' leven en optreden, zei dat meer over de bewuste geleerde zelf dan over de persoon van Jezus. Dunn maakt onderscheid tussen 'events' (gebeurtenissen), 'facts' (feiten) en 'data' (gegevens). De gebeurtenis is het eerste. Het feit is een deel van de gebeurtenis. De historicus heeft alleen toegang tot de data. Op grond daarvan poogt hij vast te stellen of er sprake is van een historisch feit. De gebeurtenis als zodanig kan nooit weer worden herhaald.

De titel van het eerste deel van de trilogie van Dunn maakt duidelijk dat wij naar zijn vaste overtuiging met Jezus in contact komen zoals zijn discipelen Hem herinnerd hebben. De persoon, het optreden en het onderwijs van Jezus zijn de aanleiding tot het ontstaan van de nieuwtestamentische kerk. Dat gegeven alleen al maakt dat wij uit moeten gaan van een groot stuk continuïteit. De persoon van Jezus en het allereerste christendom kunnen ook nooit los van de context van het Jodendom van de Tweede Tempel worden verstaan.

Dunn benadrukt dat literair gezien de evangeliën antieke biografieën zijn. Dat betekent dat zij als genre al een claim doen op historische betrouwbaarheid. Een antiek biograaf had niet de gewoonte alles te vermelden wat hij wist over de persoon die hij beschreef. Het was hem erom te doen een model voor zijn lezers neer te zetten. In een heel bijzondere zin geldt dat in de evangeliën voor Jezus. Dunn beklemtoont dat de stof van synoptische evangeliën eerst mondeling is overgeleverd. Die overlevering begon al voor Pasen. Hij vraagt zich af of er ooit een schriftelijke bron is geweest die het gemeenschappelijke materiaal van de evangeliën Mattheüs en Lukas bevatte, een bron die in de nieuwtestamentische wetenschap als Q bekend staat. Dunn houdt open dat dit meer is dan een aanduiding voor gemeenschappelijk stof. Daarbij is maar de vraag of deze stof ooit zelfstandig, dat wil zeggen los van andere tradities over Jezus, is overgeleverd. Ook de apostolische brieven vooronderstellen de mondelinge traditie over Jezus. Uit 1 Kor. 7 blijkt dat de apostel Paulus een nauwkeurig onderscheid tussen een inzicht dat hij van de verhoogde Christus ontving en zijn onderwijs vóór Zijn hemelvaart maakt.

De historische Jezus en de Christus der Schriften

In de nieuwtestamentische wetenschap zijn de historische Jezus en de Christus der Schriften vaak erg uit elkaar getrokken. Wie vanuit het Nieuwe Testament zelf denkt, zal spreken over Christus op aarde (denk aan een boek met die titel van prof. dr. J. van Bruggen) en de verhoogde Christus in de hemel. Het is verheugend te bemerken dat Dunn kritisch ten opzichte van de genoemde tweedeling staat. De bijzondere plaats die Jezus kreeg in de kerk na Pasen gaat terug op het onderwijs van Christus vóór Pasen. Jezus was meer dan een Joodse wijsheidsleraar en wonderdoener. Hij wist zich de Messias. Als Hij terughoudend was in het gebruik van die titel, komt dit vanwege de politieke invulling die hieraan voor zijn kruisdood en opstanding kan worden gegeven. Jezus heeft zichzelf getekend als de vervulling van de gestalte van hem die is als een mensenzoon in Dan. 7:13-14. Als mensenzoon vervult Hij taken die alleen aan God toe komen. Jezus sprak God zonder enige restrictie als Vader aan en wist zich de Zoon van God. Dunn brengt ook naar voren dat Jezus zelf in zijn onderwijs over de verlossende betekenis van zijn kruisdood heeft gesproken. Heel in het bijzonder denkt Hij dan aan de woorden van Jezus dat Hij zijn leven zal geven tot een losprijs voor velen en aan zijn woorden bij het laatste avondmaal: 'Deze drinkbeker is het Nieuwe Testament in Mijn bloed.' Als deze woorden aan Jezus worden ontzegt, omdat Hij zo niet over zijn kruisdood *kan* hebben gesproken, is er sprake van een cirkelredenering.

Het tekort van de historische benadering
Ik meen dat Dunn in zijn publicaties van de laatste jaren meer dan in eerdere publicaties de hoge christologie van het gehele Nieuwe Testament onderstreept en laat zien dat die christologie tot Jezus zelf teruggaat. Wel moet en kan hier nog duidelijker gesproken worden. Dat Dunn dit niet doet heeft te maken met het feit dat hij de beperkingen van de historische benadering niet verdisconteert. De Amerikaanse filosoof Plantinga heeft in een baanbrekend artikel over de aard van de Bijbelwetenschap onderscheid gemaakt tussen de historisch-kritische methode en de traditionele Schriftuitleg. Bij de laatste vorm van Schriftuitleg wordt de overtuiging dat God in de Bijbel tot ons spreekt en de Bijbelboeken door Gods Geest geïnspireerd zijn ook in de wetenschappelijke benadering van de Schrift meegenomen. Door het innerlijk getuigenis van de Heilige Geest mag je als gelovige zeker zijn van de betrouwbaarheid van historische informatie in de Bijbel.

Dunn wil niet louter als historicus tewerk gaan bij het lezen van het Nieuwe Testament. Hij beseft dat ieder zijn vooronderstellingen meebrengt en dat de aard van de nieuwtestamentische geschriften met zich meebrengt dat zij niet op afstandelijke en (schijnbaar) objectieve wijze kunnen worden benaderd. Toch spreekt hij vaak aarzelend, te aarzelend ook, omdat hij het geloof toch enigszins tussen haakjes zet in zijn wetenschappelijk bezig-zijn. Opvallend is in dit verband dat hij begint met de doop van Jezus in de Jordaan en niet bij zijn maagdelijke geboorte. Als hij zegt dat de evangelisten zich dat niet in rechtstreekse zin herinnerd hebben is dat waar, maar er is toch ook het getuigenis van Maria?! We mogen geloven en weten dat de discipelen via Maria van deze zaak hebben vernomen. Als het gaat om de opstanding, gaat Dunn uit van het historisch karakter ervan. De oudste christelijke getuigenissen laten ons eenparig zien dat de volgelingen van Jezus van het lichamelijke karakter van de opstanding van hun Meester overtuigd waren. Zij getuigden van verschijningen en niet van visioenen. In de lijn van Barth kan Dunn echter ook zeggen dat de opstanding een gebeurtenis is die zich onttrekt aan de geschiedenis als wetenschap. De vraag is dan: wat wordt daarmee bedoeld? Immers als je overtuigd bent door de historische gegevens van het Nieuwe Testament ben je ook overtuigd van het feitelijke en historische karakter van de opstanding en is het niet mogelijk te stellen dat je wel als gelovige maar niet als historicus overtuigd bent.

Het allervroegste christendom

Dunn geef vrij hoog op van de historische betrouwbaarheid van het boek Handelingen. Hij ontkent dat de toespraken in Handelingen niet terug gaan op historische situaties maar slechts creaties van Lukas zijn. Al zijn de toespraken gemodelleerd het oorspronkelijk materiaal blijft duidelijk herkenbaar. Terecht stelt Dunn dat de missionaire gerichtheid van het allervroegste christendom haar onderscheidde van het Jodendom in het algemeen van de Tweede Tempel. Bijzonder is vooral dat men als heiden christen kon worden en volwaardig lid van zijn gemeente kon zijn zonder alle wetten van Mozes te onderhouden. Duidelijk is dat Paulus hierin een grote plaats heeft gehad en dat diens zienswijze niet zonder slag of stoot is overgenomen.

Wel meen ik dat Dunn Paulus en Petrus teveel uit elkaar trekt, als hij feitelijk een blijvende tweespalt aanneemt. Daarbij gaat hij ervan uit dat de brief aan de Galaten na het apostelconvent is geschreven. Naar mijn overtuiging zijn er meerdere redenen om aan te nemen dat deze brief de oudste brief van Paulus is en

maakt het apostelconvent duidelijk dat een aanvankelijke tweespalt tussen de apostelen overwonnen werd. Ook de vele onderlinge contacten die er waren kunnen als argument worden genoemd. Zo wordt ook duidelijk waarom al in heel vroeg stadium het overgrote deel van de boeken van het Nieuwe Testament als canoniek werden aanvaard. In de tweede eeuw na Chr. worden de contouren van de canon al heel duidelijk zichtbaar. Kennelijk ervoeren de eerste christenen de eenheid in de boodschap in deze geschriften. Het zal duidelijk zijn dat bij de inzichten van Dunn een aantal kritische vragen zijn te stellen, maar ook dat men winst kan boeken met het lezen van zijn geschriften. *Christianity in the Making* vooronderstelt dat men behoorlijk is ingevoerd in de nieuwtestamentische wetenschap en is allereerst bedoeld voor hen die een

theologie opleiding volgen of gevolgd hebben. Dat ligt anders voor *New Testament Theology: An Introduction*.

P. de Vries, Boven-Hardinxveld

Christianity in the Making Volume 1. Jesus Remembered, uitgave Eerdmans, Grand Rapids, Michigan/Cambridge, U.K. 2003; ISBN 0-8028-3931-2; hb. 1019 pp.; prijs \$ 58; *Christianity in the Making Volume 2. Beginning from Jerusalem*, uitgave Eerdmans, Grand Rapids, Michigan/Cambridge, U.K. 2009; ISBN 9780-8028-3932-9; hb. 1347 pp.; prijs \$ 80; *New Testament Theology: An Introduction*, Library of Biblical Theology, uitgave Abingdon Press, Nashville, Tennessee; ISBN 978-0-687-34120-7; pb. 232 pp.; prijs \$ 22

Herkenning

Vorige week schreef ik een impressie over een avond die ik onlangs meemaakte in 's - Hertogenbosch waar ik een lezing hield over het boek van Eugenio Corti, *Het Rode Paard*.

Ik schreef ondermeer over een vraag die me na de lezing gehouden te hebben gesteld werd. Deze luidde: "Hoe kan het dat een hervormd predikant dit boek zo mooi vindt, terwijl het zondermeer een katholiek stempel draagt?" Zoals ik aangaf, antwoordde ik door te zeggen dat ik de sfeer die Corti weergeeft herken uit het dorp en de streek waar ik woon. Daar is nog enigermate sprake van een 'volkskerk'. Het werk van de predikant laat zich nog vergelijken met dat van de pastoor Don Mario uit het boek in het dorpje Nomana (in werkelijkheid Besana bij Brianza) ten noorden van Milaan. Maar ook de bevolking lijkt wel wat op hoe Corti de mensen beschrijft.

Wat ik niet schreef, was dat ik dit illustreerde aan de hand van een typering van een man die ik heel goed gekend heb en van wie ik het voorrecht ontving dat hij me tot een van zijn vrienden rekende.

Ik leerde hem al in de eerste weken kennen dat ik in Hoornaar kwam wonen. In de pastorietuin, met het zicht op de kerk, vertelde hij me over de ouderdom van de kerk. De eerste kerk die op de Donk – een zandheuvel naast de huidige pastorie – gebouwd werd, stond er al in de vroege Middeleeuwen (ver voor 800). Hij wees me op de stenen die nog resteerden van die kerk. Ze zijn voor de bouw van de huidige kerk die dateert uit de latere Middeleeuwen gebruikt en zijn door het kleurverschil met de andere stenen goed

zichtbaar. Nog andere bijzonderheden wist hij te vertellen. Hij deed dat zo pakkend, dat ik het nooit vergeten ben. Nog steeds herhaal ik dankbaar wat hij toen zei, als de kinderen van de openbare school de kerk bezoeken, iets dat elk jaar tegen de zomer plaatsvindt. Ik vertel het een en ander in zijn trant en merk elke keer weer dat dat aanslaat.

De man in kwestie was in de tachtig. Hij had zijn sporen wel verdiend. Hij stamde uit een oud boerengeslacht, een van de belangrijkste in de omgeving. Hij was gezegend met een groot verstand, kon vroeger goed leren en volgde zijn vader op op de boerderij. Hij oriënteerde zich in de jaren na de oorlog breed. Hij reisde de wereld af voor de k.i. (kunstmatige inseminatie). Hij was een kenner op het gebied van stamboekvee. Daarnaast was hij een uitermate kundige bestuurder. Hij had in allerlei besturen gezeten. Daaronder waren belangrijke gremia, zoals het hoogheemraadschap, waar hij een belangrijke positie innam, maar ook was hij voorzitter van dorpsbesturen, waaronder die van de christelijke school. Met gevoel voor humor en een grote mensenkennis en een ruim hart wist hij de mensen bij elkaar te houden en voor zich in

geheel niet op liet voorstaan. In een enkel verhaal dat hij erover vertelde, liet hij juist merken wat er op spannende momenten door je heenging aan menselijke onzekerheid.

Eens bezocht hij me op mijn verjaardag. Veel mensen uit het dorp en enkelen uit naburige dorpen waren aanwezig. Daaronder was ook een collega uit de buurt. Hij zat naast hem in de vrij grote kamer, die door zo'n dertig mensen bevolkt werd. Ze zaten min of meer in een grote kring. Hij kwam aan de praat met de bewuste collega en vertelde over zijn middelbare schoolperiode, toen je nog allerlei dingen uit je hoofd moest leren. Dat was hem altijd goed af gegaan. Ondermeer toen hij een Duits liefdesgedicht uit het hoofd moest leren. "Kent u het nog?", vroeg zijn buurman. "Jawel", was het antwoord. En zo citeerde hij de eerste strofe. Hij ging verder met de tweede. Daardoor hielden de mensen die in zijn buurt zaten op met praten. Ook zij waren geïnteresseerd. Bij het derde en vierde couplet zwegen er meer. Het geroezemoes in de kamer verstomde langzamerhand. Het gevolg van dat alles was dat hij even later midden in de kamer stond. Een lange, slanke man van over de tachtig, die nog een goede gezondheid genoot, stond daar met zeggingskracht een Duits gedicht voor te dragen: meer dan tien coupletten uit het hoofd! Het leverde hem een applaus op. Ja, daar kon hij mee omgaan. Hij was gewend geweest in het openbaar te spreken. Zijn humor en ernst zorgden ervoor dat niemand zich verlegen voelde met de situatie. Hij hield ook de sfeer niet geforceerd vast, doordat hij kon relativiseren en zelf het grappige van de situatie inzag. Het was allemaal even authentiek.

De man hield van het leven en was toch ernstig. Het geloof was het belangrijkste. Een jaar voor zijn sterven, vroeg hij me een papier te bewaren. Hij reikte het me aan bij de voordeur van de boerderij, enkele uren voor ik op vakantie ging. "Wilt u dit bewaren, niemand weet van het bestaan ervan." Thuis las ik het en werd ik ontroerd. Geen wonder. Ik borg het zorgvuldig op en vroeg mijn vrouw of zij zich met mij wilde herinneren waar ik het gelegd had. "Dit mag ik nooit verliezen."

Nog geen jaar later werd hij getroffen door een beroerte. Een dag later stierf hij. Hij was niet meer bij bewustzijn geweest. Ik zocht het bewuste papier op. Het waren twee blaadjes, getikt met een vrij kleine letter. Een terugblik was het op zijn leven. Het was zo geschreven dat het boeide, geen enkele protserigheid was er in op te merken, met literaire begaafdheid geschreven en toch niet overdreven.

Toen ik het enkele dagen later bij de begrafenis in de kerk op de preekstoel voorlas, herkende iedereen in de overvolle kerk de man die het geschreven had erin. Het werd stiller en stiller in de kerk. Vooral bij de laatste alinea's, die gingen over de verloren zoon. De man in kwestie was wars van alle schijnvroomheid. Hij had het christelijke geloof vast weten te houden. Niet dat hij niet van de gevaren wist. O ja. "Ik heb met mijn voeten wel eens aan de rand van het water gestaan, zodat ze bijna nat werden..." Deze man leefde en wist wat het leven met zich meebracht, wist van de aantrekking van het boze en van zijn eigen zwakheid. Toch had hij nooit verloochend wat hem ter harte ging, ook niet op zijn verre reizen. Heel genuanceerd en bewogen schreef hij: "Hoewel ik nooit gedaan heb wat de verloren zoon op zijn geweten had en mijn geld niet zo doorgebracht heb, zoals zijn broer het hem verweet, hoop ik toch dat als ik ooit aan het eind van mijn leven kom, voor mij gelden zal wat van deze jongen in de gelijkenis staat: "En toen hij nog veraf was, zag zijn vader hem en werd met ontferming bewogen."

Iedereen in de zaal in 's-Hertogenbosch voelde aan: wat prachtig om zo je levenseinde te typeren. En iedereen zag de parallel met het boek van Corti, want ook hij beschrijft zulke mensen: de vader en moeder van zijn beste vriend, die op een naburige boerderij woonden; een wat slungelige jongen, Pino, die in Duitsland heel wat meemaakte; Manno, zijn neef, die wees was geworden en bij de schrijver thuis opgroeide en die in de oorlog in Noord-Afrika en in Albanië terecht kwam en dan vooral zijn eigen vader en moeder. Iedereen begreep waarom het boek van Corti me zo aansprak.

H. Klink, Hoornaar

Een nieuwe bundel met preken van Kohlbrugge

Onder de titel *Het is mij goed nabij God te wezen* verscheen onlangs een bundel met 47 betrekkelijk onbekende preken van dr. H.F. Kohlbrugge¹. De meeste ervan waren nog niet eerder in het Nederlands ver-

taald. Kohlbrugge hield deze preken in Elberfeld in de periode 1856-1874. Wat direct opvalt is, dat veruit de meeste (39 van de 47) een tekst uit het Oude Testament als uitgangspunt hebben. Dit hangt samen met

het feit dat alle preken ontleend zijn aan één bron, namelijk de *Schriftauslegungen*, een wekelijkse uitgave van de Niederländisch-reformierte Gemeinde te Elberfeld uit de jaren 1904-1927, onder redactie van ds. Benjamin Lütge². In de – later in 23 delen gebundelde – *Schriftauslegungen* vinden we een weergave van alles wat Kohlbrugge gezegd en geschreven heeft (preken, aantekeningen, catechisatiestof) over de Bijbelboeken van Genesis 1 tot Psalm 95. Wanneer daartoe aanleiding was, werden ook verhandelingen over andere (nieuwtestamentische) Bijbelboeken ingevoegd. Ds. Lütge was met dit arbeidsintensieve werk gevorderd tot Psalm 95, toen hij het moest beëindigen, omdat zich bij hem tekenen van afnemende geestvermogens openbaarden. Niemand kon het werk van hem overnemen, zodat de uitgave noodgedwongen werd stopgezet.

Van de preken in de *Schriftauslegungen* heeft de heer T. van Es (Alblasserdam) er 47 geselecteerd, vertaald en van aantekeningen voorzien. Ze zijn (in de volgorde van de Bijbelboeken) opgenomen in de eerdere genoemde bundel, die door Den Hertog te Houten is uitgegeven in samenwerking met de "Vereeniging tot Uitgave van Gereformeerde Geschriften". De eerste preek in de bundel gaat over Genesis 17: 1, de laatste over Psalm 73: 28, waaraan de titel van het boek is ontleend.

In een woord vooraf wijst Van Es erop, dat hij "zo letterlijk mogelijk" heeft vertaald. Oudere uitdrukkingen kregen daarbij de voorkeur. Gepoogd is, het woordgebruik van de Nederlandse Luthervertaling van 1748 door te laten klinken. "Leute" werd met "lieden", "verstehen" waar mogelijk met "verstaan" vertaald. Dit om zoveel mogelijk het idioom van Kohlbrugge vast te houden. Hoe consequent de vertaler te werk is gegaan, blijkt uit zijn weergave van Psalm 73: 28. In de Lutherbijbel luidt het begin van deze tekst: "Aber das ist meine Freude, dass ich mich zu Gott halte ....". Dit wordt als volgt vertaald: "Maar, dit is mijn vreugd, dat ik mij tot God houd". Wat betekent deze eigenaar-

dige en niet zo heldere uitdrukking "zich tot God houden"? In zijn preek geeft Kohlbrugge zelf een antwoord. "Sommigen vertalen: 'het is mij goed, dat ik nabij God ben', anderen: 'het is mij goed, dat God mij nabij is', weer anderen: 'het is mijn goed, dat ik nabij God ben'. – 'zich tot God houden' is dus zoveel als: in Hem geloven, zijn Woord voor waar en zeker houden, ondanks het tegendeel dat voor ogen is" (blz. 373). In een andere preek, over Psalm 73 in zijn geheel, ruim drie jaar later (in 1860) gehouden, zegt Kohlbrugge: "Zo ken ik dan van nu aan slechts één blijdschap: dat ik mij aan God houd". En hij vervolgt: "Maak je uit de voeten, gij satan, met alles wat je mij zou willen schenken, ik zet mijn vertrouwen op de Heere, opdat ik verkondige al Zijn doen: hoe U, o Heere, toen ik U miskende en tegen U murmureerde, mij toch in genade hebt aangenomen, hoe U mij geleid hebt tegen mijn wil en ten slotte toch naar mijn wil; hoe U mij in genade verlost hebt van de betovering, die mij gevangen hield, en mij in al Uw heil gezet hebt. Ja, U alleen zult de roem hebben! (blz. 368). Een aanbeveling van deze, in een fraaie band gestoken prekenbundel met zijn rijke inhoud is voor lezers van *Ecclesia* overbodig.

M. den Admirant

Noten

- 1 Dr. H.F. Kohlbrugge, *Het is mij goed nabij God te wezen*, 47 preken, Den Hertog B.V. Houten, 2012, gebonden, 380 blz. ISBN: 978 90 331 2446 4.
- 2 Benjamin Lütge, die in 1858 in Elberfeld werd geboren, was de jongste zoon van Heinrich Andreas Lütge en Maria Petronella Schey. Na zijn theologische studie in Utrecht diende hij achtereenvolgens de hervormde gemeenten van Ter Aa, Raamsdonk en Groningen. In 1901 keerde hij terug naar zijn geboortestad, waar hij werd bevestigd als predikant van de Niederländisch-reformierte Gemeinde. Per 1 april 1926 ging hij om gezondheidsredenen met emeritaat. Lütge overleed op 25 december 1927.